

УДК 930.1:303.446.4

Галина Михайленко *

**РЕЦЕНЗУВАННЯ ЯК СКЛАДОВА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ БІОГРАФІЇ
ОЛЕКСАНДРА ЛОТОЦЬКОГО**

Стаття присвячена одному з аспектів інтелектуальної біографії О. Лотоцького, а саме: висвітлюються рецензії, що подавалися науковцем за роки його творчої діяльності. Увагу привертають як замітки історика-початківця, який тільки розпочинав свої студії на дослідницькій ниві, так і огляди науковця-викладача, що виховував нове покоління людей, небайдужих до власної історії.

Ключові слова: *О. Лотоцький, рецензія, історія Церкви.*

Активізація українського національного життя наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. дала можливість багатьом талановитим особистостям проявити різні сторони своїх здібностей, реалізувати себе у зовсім непередбачуваних сферах. Така різноманітність інтелектуальної діяльності характерна і для життєвого шляху Олександра Лотоцького (1870–1939 рр.). У численних розвідках сучасних дослідників він представлений як політичний та громадський діяч, так й як історик, викладач, економіст, дитячий письменник, керівник наукової організації. Діяльність О. Лотоцького була дуже різнобічною і на висвітлення заслугують усі її прояви, зокрема рецензування, до якого вчений постійно звертався у ході своєї інтелектуальної діяльності.

Багато аспектів діяльності О. Лотоцького зароджувалося ще в часи навчання. Зокрема – під час його навчання в семінарії відбувалися спроби аналізу церковно-релігійної історії та перші кроки на ниві громадської діяльності. За роки навчання в Київській Духовній академії О. Лотоцький починає подорожувати Україною, досліджувати місцеві архіви, книжкові колекції, збирати етнографічний матеріал. Що ж до роздумів на церковно-

* Кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного університету

релігійну тематику, то основним предметом наукових студій молодого дослідника поступово стає історія Церкви [20, с. 50-65].

Навчання в Академії супроводжувалося і першими публікаціями у періодичних виданнях, хоча здебільшого вони ще не стосувалися історичної тематики. Зокрема, вже протягом 90-х років XIX ст. – на початку XX ст. вийшло чимало рецензій О. Лотоцького. Це стало традиційною практикою його інтелектуальної творчості, досить різнобічною за тематичним спрямуванням. У першу чергу, вони стосувалися праць з церковної тематики: це відгуки на роботи, присвячені церковним братствам, видані музейні описи, огляди матеріалів, надрукованих у періодичних виданнях [18]. Рецензії молодого вченого, як правило, досить чіткі, логічно побудовані, містять як критичні зауваження, так і зазначення позитивних сторін рецензованої праці. Наприклад, даючи оцінку працям О. Петрова, який висвітлював життя та діяльність слов'янських просвітителів Кирила та Мефодія, дослідник висловлює здивування заявами автора, що дана тема малодосліджена, а також його припущеннями щодо окремих моментів життя святих, які можна вважати нічим не підтвердженою гіпотезою. Загалом, роботи цього автора вчений вважає не науковими, а популярними [10]. В інших рецензіях містяться зауваження з приводу того, що історичні умови висвітлюються в занадто загальних рисах, наводиться дуже багато зовсім непотрібних фактів, наявна велика кількість гіпотетичних заяв [24, с. 3-4], увага звертається виключно на зручні для автора моменти дослідження, компілятивність праці, відсутність жодних нових даних [26, с. 2-4].

Серед оцінок праць відомих українських діячів знаходимо відгуки, які містять виключно позитивну характеристику. Такою є, наприклад, рецензія О. Лотоцького на видання Д. Дорошенка, присвячене українській літературі. Схвальні відзиви містяться насамперед з того приводу, що Д. Дорошенко подав огляд саме української художньої літератури, що автор прагнув скорегувати уподобання читача, відмітити ті здобутки, які українська література мала на

початок ХХ ст. незважаючи на всі утиски з боку царської влади [11, с. 22-25]. Позитивною була і рецензія на роботи Б. Грінченка «На безпросветном пути» та «Якої нам треба школи», в яких автор вказував на важкі умови розвитку українських шкіл [3, с. 197]. Корисною для формування політичної свідомості українського громадянства визнається коротка замітка Ф. Матушевського «Цар чи республіка?». Вдалим, на думку О. Лотоцького, було те, що автор не просто проголошував свої думки та заклики, а подавав історичні факти з української історії, які мали довести правомірність антимонархічної боротьби на українських землях [21, с. 14].

Окремі матеріали представляють перелік відомостей, які вміщено у рецензованій розвідці. Як от, наприклад, коротенька замітка з приводу роботи М. Костомарова «Т. Шевченко в литературе и искусстве» [15, с. 145] або огляд збірника, присвяченого І. Котляревському [16, с. 520]. Даючи аналіз праці професора П.В. Знаменського «Православие и современная жизнь», присвяченої архімандриту Феодору (А.М. Бухарев), дослідник коротко відмічає достатньо високий її рівень і сам переходить до огляду полеміки, що виникла між А.М. Бухаревим та видавцем «Домашней беседы» В.І. Аскоченським [7, с. 49-52].

Викликають зацікавлення рецензії О. Лотоцького на брошури «Благотворительного общества издания общепольных и дешевых книг», які поєднують в собі декілька компонентів: оцінка видавничої діяльності товариства, висловлення власних поглядів з певних проблем, зокрема – мовне питання, та аналіз праць, що побачили світ зусиллями цієї організації. Характеризуючи 22 збірки, що були виданні «Благотворительным обществом издания общепольных и дешевых книг» на 1903 р. дослідник відмічає, в першу чергу, корисність проведеної роботи. Наголошується на гарному оформленні брошур, добрій якості паперу, великій кількості вміщених малюнків і невисокій вартості. Головний позитивний момент – видання здійснені українською мовою. Це дає можливість ученому наголосити на важливості мовного питання

для українського народу, в черговий раз відмітити необхідність навчання рідною мовою, нагадати, що на цьому наголошували провідні педагоги. На думку О. Лотоцького, більшість з цих робіт можна рекомендувати для широкого читача. Зважаючи на різну спрямованість видань товариства, відрізняється і їх аналіз, проведений ученим. У роботах сільськогосподарського змісту він лише відмічає тематику, ступінь легкості сприйняття матеріалу та чи рекомендована збірка до друку Міністерством Землеробства. Більш широко аналізуються історичні праці. Як найбільш вдалі відмічено роботи О. Кониського та Б. Грінченка, зауваження щодо неточностей у викладені матеріалу висловлюються стосовно праць М. Комаря. Даремно надрукованою автор рецензії вважає працю Ганни Барвинок «Молодича боротьба», хоча й не аргументує детально свій присуд. Також невдалою визнає О. Лотоцький роботу П. Куліша «Виговщина», адже, хоча сам портрет І. Виговського змальовано добре, але «тонь розказа торжественно-приподнятый, языкъ искусственно-риторическій, не народный, события изложены какъ-то неясно, при томъ же брошура, видимо, не окончена» [22, с. 119-223].

Наступні видання товариства, серед яких – роботи О. Русова та М. Загіріна, отримують позитивні відгуки О. Лотоцького. Найбільш схвальний відзив стосується «Наймички» Т. Шевченка, яка характеризується як один з найближчих народній свідомості творів поета [4, с. 167-169].

Видавничу діяльність «Благотворительного общества издания общепольных и дешевых книг» на 1908 р. О. Лотоцький розглядає у контексті революційних подій 1905–1907 рр. в Росії. Його здивування, навіть нерозуміння, викликає той факт, що товариство жодним чином не відгукнулося на політичні перипетії в державі, не видавало книжок, що висвітлювали нагальні потреби українського народу, не знайомило читача з матеріалами української фракції в перших двох Державних Думах. Що стосується виданих книг, то більшість з них (наприклад, С. Русової, В. Доманицього, Є. Чикаленка, М. Левицького та ін.) отримують позитивну оцінку незважаючи на дрібні

зауваження. Негативний відгук подається на брошуру В. Мазуренко «Про хімію», яка містить дуже багато термінів російською мовою та помилки у завданнях. Крім того, занадто спрощений виклад матеріалу робить видання непотрібним і для тих, хто тільки починає вивчати хімію (дуже мало інформації), і для тих, хто вже знайомий з цією наукою (нічого нового не знайдуть). Як найкраще історичне видання «Благотворительного общества издания общепользных и дешевых книг» визнається робота М. Грушевського «Про старі часи на Україні» [5, с. 51-55]. У цілому, діяльність «Благотворительного общества издания общепользных и дешевых книг» оцінюється О. Лотоцьким як найбільш вдала з-поміж подібних просвітницько-культурних українських організацій [1, с. 49-53].

У 1900 р., працюючи Державному контролі, О. Лотоцький погодився на переміщення по службі і переїхав до Петербурга. Потреба самоосвіти після вступу на службу до Державного контролю сприяла розширенню знань в галузі економіки, дала змогу вже не просто з позиції українця, що турбується про становище своєї батьківщини, а з точки зору професіонала аналізувати економічні проблеми, що виникали на теренах України. Спочатку це були короткі огляди, які присвячувалися характеристиці народного господарства, аналізу причин неврожаїв, діяльності господарських спілок, Сільськогосподарської Ради у Петербурзі та земств [25]. Набуваючи досвіду, розширюючи свої знання у новій сфері, О. Лотоцький з часом подає ґрунтовні аналітичні статті, що стосувалися економічних проблем в Російській імперії на початку ХХ ст. Насамперед, ці матеріали були пов'язані з питаннями землеволодіння, перспектив та криз промислового розвитку, діяльності банків, особливостей акціонерної діяльності та кредитування [14].

Праці інших дослідників, пов'язані з вирішенням селянського питання в Росії, також привертали увагу вченого. Зокрема, він дає стисло характеристику праці А. Мануїлова [12, с. 279]. Також, можемо ознайомитися з його відгуком на роботу Г. Євреїнова, в якому О. Лотоцький подає короткий огляд змісту

праці і відмічає, що загальне уявлення про досліджувану проблему робота дає, але багато моментів не розроблені детально через невеликий обсяг, повідомляються лише основні факти і даються вже готові висновки читачу [13, с. 133-134]. Схвальний відзив отримує праця М. Толмачева [6, с. 146-152]. Позитивно оцінює дослідник як матеріал, що подається автором, так і висновок, який він робить щодо необхідності селянської реформи. Стосовно двох випусків збірок «Очерки по крестьянскому вопросу», то науковець відмічає відсутність новизни, адже статті вже друкувалися в інших виданнях, але зауважує збереження інтересу до цих матеріалів, оскільки вони стосуються важливих питань [17, с. 519-520].

О. Лотоцький звертав увагу і на творчій доробок видатних українців, зокрема М. Грушевського. У статті «Современное положение украиноведения» міститься огляд розвідки Михайла Сергійовича «Вопрос об украинских кафедрах и нужды украинской науки» [9, с. 163-175]. Серед науково-популярних праць М. Грушевського, які призначалися для широкого загалу, О. Лотоцький відмічав, насамперед, наступні: «Про старі часи на Україні», «Ілюстрована історія України», «Козацький батько – Б. Хмельницький», «Про українську мову і школу». Відзначається актуальність висвітлення М. Грушевським національного питання в Росії, те, що воно розглядається не тільки у рамках українських земель, а як потреба всіх народів Російської імперії. Такий підхід, на його думку, робив ідеї М. Грушевського відносно національних прав народів цікавими не тільки для українців, а й для представників інших національностей, що проживали на теренах Російської держави [2, арк. 1-2].

Як найбільш «капітальну самостійну працю» М. Грушевського розглядав О. Лотоцький «Історію України-Руси». На його думку, наукова праця професора має для українства ще й важливе суспільне значення, адже вона складає надзвичайно помітний етап в історії українського самопізнання, продовжуючи культурницьку роботу ще одного визначного українського діяча

– М. Драгоманова. О. Лотоцький надавав належне тому, що дослідження представляє величезний науковий доробок, повну і детальну історію України. Також він наголошував, що, незважаючи на науковий характер видання «Історії України-Руси», виклад матеріалу має легко сприйматися і широкими колами громадськості, які не є спеціалістами в історичній галузі. Необхідності додатково рекомендувати цю працю, на думку О. Лотоцького, немає, адже від цього звільняє науковий авторитет автора «Історії України-Руси» [19, с. 195].

Постійну увагу у своїх нарисах, присвячених окремим персоналіям української історії, приділяв О. Лотоцький постаті Т. Шевченка. Ще з часів навчання у Київській духовній семінарії з'являються його перші публікації про українського поета. Надалі творчий доробок О. Лотоцького продовжував поповнюватися статтями про Т. Шевченка. Навіть у рецензії на повне видання «Кобзаря» 1908 р. більшу частину матеріалу дослідник присвятив висвітленню власного погляду на творчість Т. Шевченка, якого вважав національним поетом з ідеями загальнолюдського значення. Щодо власне характеристики самого видання, О. Лотоцький підкреслював добру редакційну роботу, проведenu В. Доманицьким, адже було зібрано раніше невідомі вірші, встановлено хронологію творів. Як зауваження, науковець відзначав суб'єктивний підхід при виборі варіантів у тих випадках, коли було декілька зразків робіт. Крім того, висловлювалося побажання трохи знизити вартість «народного» видання (з 60 коп.), аби воно стало більш доступним широким масам населення [8, с. 21-26].

У роки еміграції діяльність О. Лотоцького залишалася насиченою і активною. Спочатку він мешкав у Празі, надалі оселився у Варшаві, де проводив викладацьку, наукову, громадську роботу. 6 червня 1928 р. Організаційна комісія Варшавського університету прийняла рішення укласти з О. Лотоцьким угоду на 3 роки з 1 вересня 1928 р., запросивши його на кафедру Історії Православних слов'янських церков та Румунської церкви Православного Богословського відділення Варшавського університету. Наступні роки перебування у Варшаві вчений залишався викладачем та завідувачем кафедри

Історії Православних слов'янських та Румунської церков [27]. Науковець викладав наступні курси: «Історія православних слов'янських церков та Румунської церкви», «Історія становлення Церкви (з 1054 р.)», «Студії з історії православної Церкви в Польщі» [46]. О. Лотоцькому разом з іншими викладачами-українцями (В. Біднов, І. Огієнко, П. Зайцев) вдалося виховати кількох молодих науковців та зацікавити історією Української церкви багатьох майбутніх священиків.

Багато уваги О. Лотоцький приділяв і рецензуванню робіт з історії Церкви. Частково це було зумовлено викладацькою роботою й потребою давати відгуки на магістерські роботи студентів. Відзиви на студентські випускні роботи давалися як одноосібно, так і у співавторстві з іншими викладачами Православного Богословського відділення (митрополит Діонісій, І. Огієнко, М. Зизикін, В. Біднов). Крім того, маємо декілька рецензій на праці наукового та публіцистичного характеру.

Тематика рецензованих праць різноманітна. Частина з них досить близько пов'язана з науковими розвідками О. Лотоцького, наприклад: становище духівництва в Галичині, православна Церква на теренах Польщі протягом XIV–XVII ст., історія Української православної церкви на початку XVII ст., видання Острозької Біблії, історія Почаївської друкарні, діяльність церковних братств у XVI–XVII ст., Православна церква в Російській імперії на початку XX ст., християнство в Київській Русі тощо.

Окремі рецензії носять оглядовий характер: зазначається тематика роботи, основні моменти, що в ній висвітлюються [40], відмічаються позитивні та негативні аспекти студентських наукових пошуків. Серед недоліків робіт зазначалися: недостатнє розкриття теми, публіцистичний характер праці, мала кількість джерел, відсутність критичного осмислення матеріалу [45], авторські роздуми, що не стосуються безпосередньо теми, використання тенденційної літератури [36], відсутність методики наукової роботи, швидкі висновки, брак узагальнення [44], неточності у термінології [32], помилки у відтворенні мап та

в історичних фактах [35]. Декілька рецензій стосуються, ймовірно, робіт відверто слабких студентів і мають надзвичайно критичний характер. Наприклад, випускна робота, присвячена діяльності братів Кирила та Мефодія ґрунтується лише на праці одного автора, тож робота зараховується, але з оцінкою «3» [43]; у дослідженні діяльності Передсоборного зібрання 1906 р. в Росії відмічається відсутність зв'язків між розділами роботи, переклади з помилками назв російських джерел польською мовою, відхід від науковості до публіцистики [38]; у студіях, присвячених поширенню християнства в Київській Русі також відмічається, що розділи не завжди добре пов'язані між собою, автор не робить власних висновків, цитування не завжди точні, без зазначення сторінок або взагалі відсутні посилання на джерела [37]. Проте, всі роботи визнаються достатніми для отримання ступеня магістра.

Звичайно, серед представлених у Звітах Православного Богословського відділення рецензіях на магістерські роботи містяться і позитивні відгуки на перші наукові розвідки студентів. У роботах, що отримали схвальний відзив відмічається: докладне опрацювання джерел, добре володіння польською мовою, легкий стиль написання [34], сумлінне опрацювання теми, використання великого обсягу літератури та архівного матеріалу, який раніше не залучався до наукового обігу [39], критичне ставлення до джерел та літератури [33], здібності критичного мислення, наукового аналізу [41].

Найбільш вдалою визнається робота І. Коровицького «Біблія Острозька». Оскільки ця тема була у сфері наукових зацікавлень самих рецензентів (О. Лотоцький та І. Огієнко), то у відгуку спочатку подається їх власний погляд на передумови появи Острозької Біблії. У характеристиці науково-дослідницької праці І. Коровицького відмічається: критична характеристика великої кількості літератури та використання широкої джерельної бази, знання палеографії, опис дотичних аспектів обраної теми (опис помічників І. Федоровича, технічне оснащення друкарні тощо), вміння працювати з філігранями, аналіз передумов видання, редакційної роботи над Біблією,

відмінностей між різними виданнями, орфографії, орнаментів Острозької Біблії, значення діяльності князів Острозьких для розвитку української культури. Рецензенти наголошують на точності передачі оригінальних текстів та опанування науково-методичних підходів дослідницької роботи. Саме цій магістерській роботі дається найвища оцінка, відзначається що І. Коровицький може займатися науковою роботою і вести самостійні дослідження [42].

Окрім студентських робіт, повз увагу О. Лотоцького не проходили і монографії, брошури на церковну тематику, що з'являлися в Польщі. Більшість з рецензій носить оглядовий характер, а праці відмічаються як такі, що мають не науковий, а інформаційний, публіцистичний характер, особливо зтем, що стосуються історії релігійних сект [28]. Відгуки на окремі видання супроводжуються висловленням власних поглядів на тему дослідження, як то висвітлення історії Православної церкви на території Польщі [31]. Праці, які базуються на великій кількості джерел, що раніше не вводилися в науковий обіг, незважаючи на дрібні недоліки, отримують в цілому позитивну оцінку [29]. Також доволі високо оцінюються роботи, що були першими спробами створення синтезу з певної теми чи висвітлення неопрацьованої раніше тематики [30].

Також, слід згадати, що О. Лотоцький завжди переймався долею української книги, сам виступав активним учасником боротьби за скасування обмежень щодо використання української мови у царській Росії, намагався сприяти видавництву книг українською мовою. Тому не дивно, що він не залишив без уваги своєрідний звіт про видавництво книг в СРСР на 1926 р, який спонукав дослідника проаналізувати стан видавничої справи на українських землях. За фразами про значний розмах, темпи зростання О. Лотоцький вбачав не проголошене культурне піднесення та збільшення кількості читачів, а посилену популяризацію більшовицьких ідей. Серед найхарактерніших рис розвитку видавничої справи у СРСР визначається те, що кількість національних видань складає лише 10% від загального тиражу, що необхідне ідейне спрямування

періодичної преси досягається шляхом зміни іноді навіть цілих редакційних складів, професійний рівень яких дуже низький. Стосовно власне видавничої справи на Україні, то вчений констатував, що скоріше можна говорити не про українську пресу, а про пресу на українських землях, адже кількість україномовних видань надзвичайно мала, незважаючи на проголошені гасла українізації. З приводу самого звіту О. Лотоцький з належною йому іронією відзначав, що він складений дуже влучно, адже щодо розвитку національної видавничої справи дані подаються лише загальні, а виділити, скільки відсотків припадало, наприклад, на українську книгу, просто неможливо. Таку політику стосовно національної книги історик вважав ще одним підтвердженням, що інтереси більшовиків – це інтереси «окупаційної влади» [23, с. 16-19].

Таким чином, рецензування стало важливою складовою інтелектуальної діяльності О. Лотоцького. Його огляди стосувалися публікацій, що перетиналися з тематикою його власних наукових розвідок – історії Церкви; праць, які потрапили у поле зору дослідника у силу життєвих обставин (робота у Державному контролі); робіт студентів, які О. Лотоцький оцінював не тільки як науковець, а й викладач, який виховує нове покоління людей, що пишається історією своєї Батьківщини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. А. Б. (криптонім О. Лотоцького) Малорусское народное издательство // Южные записки. – 1904. – № 31. – С. 49–53.
2. А. И. Лотоцкий «Освобождение России и украинский вопрос» (рецензія на книгу професора М. Грушевського) ; 1907. – Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Фонд 1225. Бумаги Лотоцких (1887–1916). – Опис 1. – Спр. № 14.– Арк. 1–2.
3. А. Л. (криптонім О. Лотоцького) Б. Гринченко На безпросветном пути. Киев. 1906 г. ; Б. Гринченко Якої нам треба школи. Київ. 1906 // Украинский вестник. – 1906. – № 3. – С. 197.

4. А. Л. (криптонім О. Лотоцького) Брошюры «Благотворительного общества издания общепольных и дешевых книг». № 22–27 // Образование. – 1905. – № 1. – С. 167–169.

5. А. Л. (криптонім О. Лотоцького) Брошюры «Благотворительного общества издания общепольных и дешевых книг». № 42–55 // Вестник воспитания. – 1908. – № 8. – С. 51–55.

6. А. Л. (криптонім О. Лотоцького) М. С. Толмачев. Крестьянский вопрос по взглядам земства и местных людей. – М., 1903 // Образование. – 1904, № 1. – С. 146–152.

7. А. Л. (криптонім О. Лотоцького) Проф. П. В. Знаменський «Православие и современная жизнь» // Вестник воспитания. – 1907. – № 7. – С. 49–52.

8. А. Л. (криптонім О. Лотоцького) Рецензія. Т. Шевченко. Кобзарь. СПб. 1908 г. // Вестник воспитания. – № 6. – С. 21–26.

9. Л. (криптонім О. Лотоцького) Современное положение украиноведения // Вестник воспитания. – 1907. – № 8. – С. 163–175.

10. Лобанський О. (псевдонім О. Лотоцького) Петров А. Н. Пятидесятилетие научной разработки славянских источников для биографии Кирилла и Мефодия (1843–1893), Москва, 1894 р. ; Спорные вопросы миссионерской деятельности св. Кирилла философа на Востоке, Одеса, 1894 р. ; Апокрифическое пророчество царя Соломона о Христе, находящееся в пространном житие св. Константина философа, по списку XIII в., СПб, 1894 // Записки НТШ. – 1895. – Кн. I. – Т. V. – С. 7–8.

11. Лотоцкий А. Д. Дорошенко. Народная украинская литература. Сборник отзывов на народные украинские издания, СПб, 1904 р. / А. Лотоцкий // Вестник воспитания. – 1905. – № 1. – С. 22–25.

12. Лотоцкий А. А. А. Мануилов. Поземельный вопрос в России / А. Лотоцкий // Журнал для всех. – 1905. – № 9. – С. 279.

13. Лотоцкий А. Г. А. Евреинов. Крестьянский вопрос в его современной постановке. – СПб, 1905 / А. Лотоцкий // Образование. – 1905. – № 1. – С. 133–134.

14. Лотоцкій А. Земельные перспективы дворянского сословия / А. Лотоцкій // Свобода и культура. – 1906. – № 8. – С. 544–559 ; Лотоцкій А. Крестьянское землевладение и Крестьянский банк / А. Лотоцкій // Свобода и культура. – 1906. – № 4. – С. 266–280 ; Лотоцкий А. Мобилизация земли / А. Лотоцкий // Промышленный мир. – 1903. – № 48. – С. 9–10 ; Лотоцкий А. Промышленные кризисы / А. Лотоцкий // Промышленный мир. – 1905. – С. 3–4 ; Лотоцкий А. Промышленные перспективы // Промышленный мир. – 1905. – С. 3–4 ; Лотоцкий А. Промышленное учредительство / А. Лотоцкий // Промышленный мир. – 1904. – С. 7 ; Лотоцкий А. Акционерные язвы / А. Лотоцкий // Промышленный мир. – 1903. – № 20–21. – С. 4 ; Лотоцкий А. Государственный банк и народный кредит / А. Лотоцкий // Промышленный мир. – 1903. – № 41. – С. 5 ; Лотоцкий А. Система акционерного законодательства / А. Лотоцкий // Промышленный мир. – 1902. – № 44–45. – С. 3–4 ; Лотоцкій А. Народный кредит. I. Мелкий кредит за границей / А. Лотоцкій // Южные записки. – 1904. – № 32. – С. 1–8 ; Лотоцкій А. Народный кредит. II. Мелкий кредит в России / А. Лотоцкій // Южные записки. – 1904. – № 34. – С. 1–8 ; Лотоцкій А. Народный кредит. III. Ссудо-сберегательные товарищества / А. Лотоцкій // Южные записки. – 1904. – № 37. – С. 1–8 ; Лотоцкій А. Народный кредит. IV. Вопрос о мелком кредите в «Особом совещании о нуждах сельскохозяйственной промышленности» / А. Лотоцкій // Южные записки. – 1904. – № 38. – С. 4–12 ; Лотоцкій А. Земледельческий кредит / А. Лотоцкій // Южные записки. – 1905. – № 14. – С. 1–6.

15. Лотоцкій А. М. Костомаров «Т. Шевченко в литературе и искусстве» / А. Лотоцкій // Журнал для всех. – 1904. – № 5. – С. 145.

16. Лотоцкій А. На вічну память Котляревському. Литературный сборник. Киев. 1904 г. / А. Лотоцкій // Журнал для всех. – 1905. – № 8. – С. 520.

17. Лотоцкій А. Очерки по крестьянскому вопросу. Вып. 1 и 2. – СПб, 1904–1905 / А. Лотоцкій // Журнал для всех. – 1905. – № 8. – С. 519–520.

18. Лотоцький О. До церковної історії України-Руси (рецензія) // Записки НТШ. – Т. IV. – 1894 ; Е. Голубинский Митрополит всея России Кирилл III (рецензія) // Записки НТШ. – Т. IV. – 1894 ; Ф. Титов Феоктист Мочульський, арх. Курский и белгородський (рецензія) // Записки НТШ. – Т. IV. – 1894 ; До історії київської єпархії і шаргородської духовної семінарії (рецензія) // Записки НТШ. – Т. IV. – 1894 ; В. Яковенко Т. Г. Шевченко, его жизнь и литературная деятельность (рецензія) // Записки НТШ. – Т. IV. – 1894 ; Е. Голубинский Митрополит всея России Максим (рецензія) // Записки НТШ. – Т. VII. – 1894 ; «Литовские Епархиальные ведомости», «Церковне ведомости» (рецензія) // Записки НТШ. – Т. VI. – 1895 ; «Труды Киевской Духовной академии» (рецензія) // Записки НТШ. – Т. VI. – 1895 ; Полтавская битва и ее пам'ятники. Составили И. Ф. Павловский и В. М. Старковский (рецензія) // Записки НТШ. – Т. VI. – 1895 ; Почаевская Успенская Лавра. Историческое описание А. Хойнацкого (рецензія) // Записки НТШ. – Т. XXI. – 1898.

19. Лотоцький О. Рецензія. М. Грушевський. Історія України-Руси / О. Лотоцький // Украинский вестник. – 1906. – № 1. – С. 195.

20. Лотоцький О. Сторінки минулого / О. Лотоцький. – Ч. 1. – Варшава, 1932. – 286 с.

21. Лотоцький О. Ф. Матушевський. Царь чи республіка? Видание Кубанского т-ва «Просвіта». № III. Катеринодар. Р. 1917 / О. Лотоцький. // Книгарь. Літопис українського письменства. – 1917. – № 3. – Листопад. – С. 14.

22. Л-кій А. Брошюры «Благотворительного общества издания общепольных и дешевых книг». № 1–22 // Образование. – 1903. – № 7. – С. 119–123.

23. О. Б. (псевдонім О. Лотоцького) Видавничая справа на Україні // Тризуб. – 1926. – 5 вересня. – № 43. – С. 16–19.

24. О. Л. (криптонім О. Лотоцького) Гавриил Пясецкий. О св. Кукше как просветителе орловского края, историческое исследование, Орел, 1894 р. // Записки НТШ. – 1896. – Кн. I. – Т. IX. – С. 3-4.

25. О. Л. (криптонім О. Лотоцького) з Російської України // Літературно-науковий вісник. – 1898. – № 1. – С. 3–8 ; О. Л. з Російської України // Літературно-науковий вісник. – 1898. – № 2. – С. 6–8 ; О. Л. з Російської України // Літературно-науковий вісник. – 1898. – № 6. – С. 5–7 ; О. Л. з Російської України // Літературно-науковий вісник. – 1899. – № 7. – С. 6–8.

26. О. Л. і С. Л. Труды Киевской духовной академии // Записки НТШ. – 1895. – Кн. 3. – Т. VII. – С. 2-4.

27. Akta osobowe – Lotocki Aleksander ; 1928–1938 rr. – Archiwum Główny Akt Nowych. – Zespół 14. Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Warszawie z lat 1917–1939. – Teka № 4086. – Str. 1–6, 15–17, 23–28, 34–38, 44–46, 57–58, 64–68.

28. A. Ł. Ks. Dr. Stefan Grelewski. Sekty religijne w Polsce. – Radom. – 47 s. // Elpis. – 1933. – № 2. – S. 156–157 ; Prof. A. Łotocki Kazimierz Chodyncki. Kościół prawosławny a Rzecz-Pospolita Polska. 1370–1632. I – XXI + 1 – 632. 1934 // Elpis. – 1934. – № 2. – S. 153–155 ; A. Ł. Ks. Dr. Stefan Grelewski. Kościół Narodowy w Polsce, jego zasady, organizacja i rozwój, wydanie drugie rozszerzone, Sandomiezz, 1936. Str. 36 // Elpis. – 1937. – № 1-2. – S. 262–263 ; A. Ł. I. Власовський. Сучасний українсько-євангелицький рух. Кременець. 1936. Str. 94 (odbitka z «Церква і нарід» за 1936 р.) // Elpis. – 1937. – № 1–2. – S. 263–264 ; A. Ł. Zygmunt Wolski, Siędzia Sądu Apelacyjnego w Poznaniu; Walka Badaczy Pisma świętego o zniszczenie obecnego porzadku świata, Poznań, 1936. Str. 59 // Elpis. – 1937. – № 1–2. – S. 264–265 ; A. Ł. Dr. St. Piekarski. Wyznania religijne w Polsce. Warszawa. 1927; Wikt. Piotrowicz. Z zaganień wyznaniowych w Polsce. Wilno. 1930 // Elpis. – 1931. – № 5. – S. 181–183 ; A. Ł. Suchenek-Sucheki Henryk. Państwo a Cerkiew Prawosławna w Polsce i w państwach ościennych. Warszawa. 1930 // Elpis. – 1931. – № 5. – S. 183–184 ; A. Ł. Орлеанский Н. Закон о религиозных объединениях Р.С.Ф.С.Р. Издательство «Безбожник». Москва. 1930 // Elpis. – 1931. – № 5. – S. 184.

29. Prof. A. Łotocki E. Sakowicz. Kościół prawosławny w Polsce w epoce sejmu wielkiego, 1788–1792, I-XII + 1-272. W-Wa, 1935. Nakładem Warszawskiej Metropolji Prawosławnej // Elpis. – 1935. – № 1–2. – S. 307–313 ; A. Łotocki Цанков Стефан, протопресвитер, проф. Положението и уредбата на най-новите православии церкви. Софія, 1929 // Elpis. – 1931. – № 5. – S. 180–181.

30. Prof. A. Łotocki Janusz Woliński. Polska i kościół Prawosławny, zarys historyczny, Lwow, 1936, str. 150 // Elpis. – 1936. – № 1–2. – S. 227–230 ; A. Łotocki Глубоковскій Н., проф. Русская богословская наука в её историческом развитии и новейшем состоянии. Варшава, 1928 // Elpis. – 1931. – № 1–2. – S. 178–180.

31. Prof. A. Łotocki Kazimierz Chodyncki. Kościół prawosławny a Rzecz- Pospolita Polska. 1370–1632. I – XXI + 1 – 632. 1934 // Elpis. – 1934. – № 2. – S. 153–155 ; Prof. A. Łotocki E. Sakowicz. Kościół prawosławny w Polsce w epoce sejmu wielkiego, 1788–1792, I-XII + 1–272. W-Wa, 1935. Nakładem Warszawskiej Metropolji Prawosławnej // Elpis. – 1935. – № 1–2. – S. 307–313.

32. Recenzja Prof. N. Mag. Michała Zyzykina oraz Prof. Z. Kand. Aleksandra Łotockiego o pracy p. Anatola Mojsejewa p. t. «Bizantyzm a system gosudarstwiennoj cerkownosti» // Elpis. – 1932. – № 1–2. – S. CXXXII–CXXXIV.

33. Recenzja Prof. z. D-ra Jana Ogijenko oraz Prof. z. Kand. Aleksandra Łotockiego o pracy p. Chrysanfa Gontara p. t. «O narodowości Cyryla i Metodego» // Elpis. – 1932. – № 1–2. – S. CXXIV–CXXXII.

34. Recenzja Prof. z. D-ra Jana Ogijenko, oraz Prof. z. kand. Aleksandra Łotickiego, o pracy ks. Mikołaja Garwasiuka p. t. : «Michał Słozka i jego wydania» // Elpis. – 1933. – № 2. – S. XLIV–XLV.

35. Recenzja Prof. z. D-ra Jana Ogijenko oraz Prof. z. Kand. Aleksandra Łotockiego o pracy p. Teoktysta Skorobackiego p. t. «Praojczyzna Słowian» // Elpis. – 1932. – № 1–2. – S. CXLII–CXLIV ; Recenzja Prof. z. Kand. Aleksandra Łotockiego oraz Prof. N. Mag. Wasyla Bidnowa o pracy p. Stefana Chalimonowa p.

t. «Działalność oświatowa Bractw Cerkiewnych w XVI–XVII stuleciach» // Elpis. – 1932. – № 1–2. – S. CLII–CLIII.

36. Recenzje Prof. z Kand. Aleksandra Łotockiego o pracy ks. Longina Taranowskiego p. t. «Św. Stefan Permski, Apostoł Zyrian» // Elpis. – 1933. – № 2. – S. LXIV–LXV ; Recenzja Prof. z Kand. Aleksandra Łotockiego oraz Prof. z mag. Jana Ogienko o pracy p. Anatola Tymieńskiego p. t. «Powstanie Unji Cerkiewnej w państwie Polsko-Litewskim» // Elpis. – 1932. – № 1–2. – S. CXIII–CXXIV.

37. Recenzja Prof. z Kand Aleksandra Łotockiego o pracy p. Aleksandra Bielskiego p. t. «Chrześcijaństwo na Rusi Kijowskiej do Księcia Igora Starego» // Elpis. – 1932. – № 1–2. – S. CL–CLI

38. Recenzja Prof. z Kand. Aleksandra Łotockiego o pracy p. Arkadiusza Mojsiejewa p. t. «Predsobornoje Prisutstwije» (Komitet Predsoborowy) 1906 roku oraz Ustój Synodalny Cerkwi Rosyjskiej» // Elpis. – 1932. – № 1–2. – S. CXXXV–CXXXIX.

39. Recenzja Prof. z Kand. Aleksandra Łotockiego o pracy ks. Eugenjusza Hersztańskiego p. t. «Koniec Unji na ziemiach Litewsko-Białoruskich (w r. 1839–ym)» // Elpis. – 1933. – № 2. – S. XLV–XLVII ; Recenzje Prof. z Kand. Aleksandra Łotockiego o pracy ks. Longina Taranowskiego p. t. «Św. Stefan Permski, Apostoł Zyrian» // Elpis. – 1933. – № 2. – S. LXIV–LXV ; Recenzje Prof. z Kand. Aleksandra Łotockiego, oraz Prof. Z. Mag. Jana Ogijenko o pracy p. Włodzimierza Baranowa p. t. «Odnowienie Prawosławnej Hierarchji Cerkwi Ukraińskiej na początku wieku XVII-go» // Elpis. – 1932. – № 1–2. – S. XC–XCI ; Recenzja prof. Z. Mag. Jana Ogijenko oraz Prof. Z. Kand. Aleksandra Łotockiego o pracy p. Michała Kucewicza p. t. «Drukarnia Poczajowska» // Elpis. – 1932. – № 1–2. – S. CVII–CIX ; Recenzja Prof. z D-ra Jana Ogijenko oraz Prof. z Kand. Aleksandra Łotockiego o pracy p. Chrysanfa Gontara p. t. «O narodowości Cyryla i Metodego» // Elpis. – 1932. – № 1–2. – S. CXXIV–CXXXII ; Recenzja Prof. z Kand Aleksandra Łotockiego oraz Prof. D-ra Jana Ogijenko o pracy p. Velicu Dudu p. t. «Powstanie Metropolji Mołdawskiej» // Elpis. – 1932. – № 1–2. – S. CLIII–CLIV ; Recenzja

Prof. N. Mag. Michała Zyzykina oraz Prof. z. Kand. Aleksandra Łotockiego o pracy Księdza Zakonnego Jerzego (Korenistowa) p. t. «Patriarcha Nikon w dziejach Roskołu» // Elpis. – 1932. – № 1–2. – S. CLIV–CLVI.

40. Recenzje Prof. z. Kand. Aleksandra Łotockiego, o pracy p. Mikołaja Lichotwor-Lichaczewskiego p. t. «Wolnomularstwo w Rosji za czasów Aleksandra I (1803 – 1822)» // Elpis. – 1933. – № 2. – S. XXXVI–XXXVII ; Recenzje Prof. z. kand. Aleksandra Łotockiego. oraz Prof. n. Mag. Michała Zyzykina, o pracy Ks. Mikołaja Bogatkiewicza p. t. «Drukarstwo na Białorusi (od jego początków aż do działalności drukarskiej Bractwa Św. Ducha w Wilnie)» // Elpis. – 1933. – № 2. – S. XL–XLI ; Recenzja Prof. z. D-ra Jana Ogijenko, oraz Prof. z. kand. Aleksandra Łotockiego, o pracy ks. Mikołaja Garwasiuka p. t. : «Michał Słozka i jego wydania» // Elpis. – 1933. – № 2. – S. XLIV–XLV ; Recenzja Prof. z. Kand. Aleksandra Łotockiego o pracy ks. Eugenjusza Hersztańskiego p. t. «Koniec Unji na ziemiach Litewsko-Białoruskich (w r. 1839–ym)» // Elpis. – 1933. – № 2. – S. XLV–XLVII ; Recenzje Prof. z. Kand. Aleksandra Łotockiego o pracy ks. Longina Taranowskiego p. t. «Św. Stefan Permski, Apostoł Zyrian» // Elpis. – 1933. – № 2. – S. LXIV–LXV.

41. Recenzja Prof. z. Kand Aleksandra Łotockiego oraz Prof. z. Mag. Wasyla Bidnowa o pracy p. Kalinika Halija p. t. «Prawo patronatu w Cerkwi Prawosławnej w Polsce» // Elpis. – 1932. – № 1–2. – S. CLIV–CLV.

42. Recenzja prof. Z. Mag. Jana Ogijenko oraz Prof. Z. Kand. A. Łotockiego o pracy p. Jana Korowickiego p. t. «Bibljja Ostrogska» // Elpis. – 1932. – № 1–2. – S. CII–CVI.

43. Recenzja prof. Z. Mag. Jana Ogijenko oraz Prof. Z. Kand. Aleksandra Łotockiego o pracy p. Jerzego Głowińskiego p. t. «Misja Chazarska Śww. Braci Cyryla i Metodego, jako Misja Słowiańska» // Elpis. – 1932. – № 1–2. – S. XCIX–C.

44. Recenzja Prof. Z. Mag. Jana Ogijenko oraz Prof. Z. Kand. Aleksandra Łotockiego o pracy p. Michała Kucewicza p. t. «Drukarnia Poczajowska» // Elpis. – 1932. – № 1–2. – S. CVII–CIX.

45. Recenzja Prof. z. Mag. Księdza Metropolity Djonizego, oraz Prof. z. kand. Aleksandra Łotockiego, o pracy p. Jerzege Pawłyszyna p.t. «Współczesny stan,

zadania i potrzeby duszpasterstwa prawosławnego w Galicji» // Elpis. – 1933. – № 2. – S. XXXIV–XXXVI ; Recenzje Prof. z. Kand. Aleksandra Łotockiego, o pracy p. Mikołaja Lichotwor-Lichaczewskiego p. t. «Wolnomularstwo w Rosji za czasów Aleksandra I (1803 – 1822)» // Elpis. – 1933. – № 2. – S. XXXVI–XXXVII.

46. Uniwersytet Warszawski. Skład Uniwersytetu i spis wykładów na rok akademicki 1930–1931. – Warszawa, 1930. – 174 s. ; Uniwersytet Warszawski. Skład Uniwersytetu i spis wykładów na rok akademicki 1931–1932. – Warszawa, 1931. – 176 s. ; Uniwersytet Warszawski. Skład Uniwersytetu i spis wykładów na rok akademicki 1932–1933. – Warszawa, 1932. – 106 s. ; Uniwersytet Warszawski. Skład Uniwersytetu i spis wykładów na rok akademicki 1933–1934. – Warszawa, 1933. – 84 s. ; Uniwersytet Warszawski. Skład Uniwersytetu i spis wykładów na rok akademicki 1934–1935. – Warszawa, 1934. – 82 s. ; Uniwersytet Warszawski. Skład Uniwersytetu i spis wykładów na rok akademicki 1935–1936. – Warszawa, 1935. – 90 s. ; Uniwersytet Warszawski. Skład Uniwersytetu i spis wykładów na rok akademicki 1936–1937. – Warszawa, 1936. – 100 s. ; Uniwersytet Warszawski. Skład Uniwersytetu i spis wykładów na rok akademicki 1937–1938. – Warszawa, 1937. – 116 s. ; Uniwersytet Warszawski. Skład Uniwersytetu i spis wykładów na rok akademicki 1938–1939. – Warszawa, 1938. – 118 s.

Статья посвящена одному из аспектов интеллектуальной биографии А. Лотоцкого. В ней освещаются рецензии, которые подавались ученым за годы его творческой деятельности. Внимание привлекают как заметки начинающего историка, который только начинал свои исследования на научной стезе, так и оценки ученого-преподавателя, которые воспитывал новое поколение людей, равнодушных к собственной истории.

Ключевые слова: А. Лотоцкий, рецензия, история Церкви.

This article is devoted to analysis of the one aspect of O. Lototsky's intellectual biography. There were presented reviews which were submitted by scientist during his creative activity. A great attention is paid to the notes of the novice historian, who just started his research at the scientific area, and his reviews as a scientist-teacher, who educated a new generation of concerned people to their own history.

Keywords: O. Lototsky, the review, the ecclesiastical history.